

Міністерство освіти і науки України
Інститут спеціальної педагогіки НАПН України

Програма з корекційно-розвиткової роботи «Корекція розвитку. Розвиток особистісної сфери» для 1-4 спеціальних класів для дітей із затримкою психічного розвитку закладів загальної середньої освіти

Автори: Бабяк О.О., Баташева Н.І.,
Орлов О.В.

Київ-2018

Пояснювальна записка

Програма з корекційно-розвиткової роботи для 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку «Корекція розвитку» спрямована на розвиток особистості, корекцію емоційної, вольової, мотиваційної, соціальної сфер молодших школярів із затримкою психічного розвитку (далі - ЗПР) та на досягнення психологічного здоров'я в цілому. Її розробка базується на концептуальних засадах Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей із особливими освітніми потребами та на основі наказу Міністерства освіти і науки України від 23.01.2015 р. «Про розроблення корекційно-розвиткового та методичного забезпечення спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів».

У корекційній роботі з дітьми із ЗПР основні зусилля спрямовуються на подолання їх інтелектуального дефіциту, в той час, як страждає особистісна сфера в цілому. Наслідком цього є несформованість у молодшому шкільному віці навчальної діяльності як провідної. Як визначено у Концепції науково-методичного забезпечення формування навчальної діяльності дітей із затримкою психічного розвитку — центральним орієнтиром в організації навчальної діяльності постає *активність* особистості, як головна її властивість. Це можливо за умови зміщення фокусу уваги в корекційній роботі із пізнавальної на емоційну сферу, як таку, що здатна трансформувати зовнішні впливи, тобто процес навчання, у особистісні смисли. Інструментом для реалізації цього в умовах школи є застосування програми з корекційно-розвиткової роботи для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із ЗПР «Корекція розвитку».

Метою корекційно-розвиткової роботи визначено формування здорової особистості школярів із затримкою психічного розвитку, корекція їх соціо-емоційних порушень, пізнавальної діяльності, спілкування та створення умов для розкриття їх особистісного потенціалу.

Передбачається, що реалізація психокорекційного змісту програми на етапі навчання у початковій школі буде сприяти створенню відповідних умов для дозрівання психологічних компонентів навчальної діяльності. Важливо враховувати, що саме емоційні та особистісно-мотиваційні особливості впливають на пізнавальну діяльність дитини і є фундаментом для ефективного засвоєння і використання знань.

Мета реалізується завдяки виконанню наступних **корекційно-розвиткових завдань**:

- розвиток самоусвідомлення школярів із затримкою психічного розвитку (тілесного, емоційного, особистісного, соціального);
- активізація пізнавальної потреби (в тому числі, і потреби у самопізнанні);
- розвиток потребово-мотиваційної сфери особистості;
- формування здатності до емоційної децентрації;

- формування адекватної самооцінки;
- розвиток тілесної, емоційної, вольової регуляції, що проявляється у поведінці;
- корекція та профілактика особистісних порушень;
- корекція емоційно-вольової незрілості;
- покращення соціальних навичок;
- розширення рольового репертуару, розкриття індивідуальних особистісних та творчих здібностей учнів із затримкою психічного розвитку.

Основне місце у програмі з корекційно-розвиткової роботи відводиться формуванню самосвідомості дітей із ЗПР, яка з раннього віку розвивається від самовідчуття до самоаналізу, і до самоконтролю шляхом поступового розширення знань про себе (пізнавальний компонент) і ставлення до себе (емоційний компонент), що знаходить своє пряме відображення у структурі програми.

Структура програми складається із трьох розділів, які відповідають трьом особистісним рівням: фізичне Я (тілесний рівень самоусвідомлення), психічне Я (емоційно-вольова, потребово-мотиваційна та діяльнісна сфери) та соціальне Я (соціальний рівень самоусвідомлення).

Змістове наповнення кожного розділу враховує психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку і співвідноситься з онтогенетичними закономірностями розвитку особистості дитини. Кожен розділ програми містить психокорекційний зміст, що апелює до актуальних сфер взаємодії молодшого школяра: *із собою, з іншими, з соціумом*.

Розділ «Фізичне Я» включає блок «Моє тіло» і спрямований на усвідомлення тіла шляхом активізації самопізнання через формування тілесного образу, схеми тіла, усвідомлення сенсорних відчуттів, формування тілесної рефлексії та тілесної регуляції.

Розділ «Психічне Я» включає блоки «Я і Я», «Мої емоції та почуття», «Мої потреби та бажання» та «Активність Я», що спрямовані на формування усвідомлення власних емоцій та почуттів, потреб і бажань, позитивного образу Я, вольових дій, самовираження та розвиток ігрових навичок.

Розділ «Соціальне Я» містить блоки «Моє оточення» та «Соціальні ролі», зміст яких спрямований на формування усвідомлення свого оточення та його значення у своєму житті, учнівської ідентичності та на розширення репертуару соціальних ролей.

Оскільки виникнення активності Я, первинне самоусвідомлення дитини, поява її вищих психічних функцій та розвиток емоційної сфери пов'язане з тілом, тілесною активністю і тілесним самоусвідомленням, то базовим у структурі програми є

розділ –Фізичне Я». Основне призначення цього розділу — допомогти дітям із ЗПР усвідомити простір власного тіла та простір навколо, опанувати навички тілесної рефлексії та довільної регуляції. Сформованість схеми тіла лежить в основі просторового орієнтування й просторово-часових уявлень, порушення яких прямо впливає на рівень актуального інтелектуального розвитку дитини із ЗПР, та феноменологічно проявляється в розладах графічної діяльності, читанні, письмі, оволодінні математичними операціями, різними видами мислення (особливо абстрактно-логічного), які є складовими всіх інтелектуальних операцій.

Беручи до уваги, що сенсорні відчуття забезпечують безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім світом, у психокорекційному змісті програми передбачено робота над їх усвідомленням з метою активізації пізнання себе, свого тіла і свого оточення за рахунок оптимізації тактильно-кінестетичних та сенсорних відчуттів.

Усвідомлення своїх тілесних відчуттів, що змінюються залежно від ситуації (тілесна рефлексія), сприяє кращому розумінню впливу середовища на організм та підвищує здатність свідомо реагувати на нього (тілесна регуляція).

Розділ –Психічне Я» починається з блоку “Я і Я” (*самосвідомість*), що спрямований на формування у дітей із ЗПР адекватної самооцінки та позитивного образу Я, формування потреби у саморозвитку, здатності звертати увагу на свій внутрішній світ і своє місце у взаємостосунках з іншими.

На відміну від дітей з типовим розвитком, на момент вступу до школи у дітей із затримкою психічного розвитку не закладаються передумови для формування самооцінки. Для учнів із ЗПР притаманні нестійке відчуття себе, невпевненість у собі, делегування своєї самостійності іншим людям (переважно дорослим). Вони демонструють нездатність справлятися із ситуацією неуспіху (особливо у шкільних ситуаціях), активне її уникання і, внаслідок переважання досвіду неуспішності, невстигання – почуття меншовартості. У дітей із ЗПР більш старшого віку формується фіксація на невдачах; занижена самооцінка, що знижує мотивацію для досягнення успіху; неадекватне сприймання власних можливостей; безініціативність та низький рівень домагань. Надовго зберігається інфантильна позиція у міжособистісній взаємодії: нездатність прийняти точку зору іншого, ставати на його позицію, знижена критичність власних дій та вчинків, егоцентричність та труднощі домовлятися.

Психокорекційний зміст блоку –Я і Я» спрямований на формування уявлень про риси характеру, усвідомлення учнями із ЗПР власних особистісних якостей, своїх сильних сторін, вмінь, переваг і можливостей, формування позитивного образу Я, почуття гідності, самоповаги, впевненості, усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі, корекцію самооцінки.

Важливим завданням корекційно-розвиткових занять є навчання рефлексивним діям: усвідомлювати не лише власні почуття, але й причини їх виникнення, розуміти наслідки власних дій, причини поведінки, здатність будувати життєві плани.

Головною метою блоку –*Мої емоції та почуття*» є корекція порушень емоційного розвитку, що притаманні усім дітям із ЗПР і виявляються у слабкій емоційній регуляції, емоційній нестійкості, поверховості емоційних контактів, реакціях протесту, труднощах у розпізнаванні власних емоцій та емоцій іншого, порушенні здатності сприймати і враховувати у своїй поведінці стани, бажання, інтереси інших людей, дефіциті соціальних почуттів – співпереживання та співчуття. Опрацювання психокорекційного змісту блоку –*Мої емоції та почуття*» є обов'язковим у кожному класі і ускладнюється поступово:

починаючи від формування елементарних уявлень про базові емоції, опрацювання здатності їх сприймати, розпізнавати, виражати, і закінчуючи формуванням уміння розуміти й обґрунтовувати власний емоційний стан та стан інших людей та вільно і відкрито виявляти почуття без шкоди для інших.

Блок *–Мої потреби та бажання* спрямований на психокорекцію мотиваційно-потребової сфери. У віці 6-7 років у дітей з типовим психічним розвитком відбувається перехід від усвідомлення власних дій до усвідомлення власних особистісних якостей та мотивів діяльності. Це стає однією із передумов до оволодіння навчальною діяльністю. Втім, у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР цього не відбувається. На тлі зниження пізнавальної потреби, у них переважають ігрові мотиви та мотиви на отримання задоволення. Для них притаманний низький рівень самоусвідомлення, що потім виявляється у їх неготовності до шкільного навчання на момент вступу до школи. Тому, на етапі навчання в початковій школі здійснюється корекційно-розвиткова робота, що полягає у розвитку здатності усвідомлювати власні дії та поведінку, а з третього класу розпочинається робота над усвідомленням власних потреб, формуванням здатності їх розпізнавати, називати, визначати пріоритети у власних бажаннях та вподобаннях, усвідомлювати мотиви власної діяльності.

Блок *–Активність Я* спрямований на корекцію вольової сфери та формування діяльності: ігрової, творчої. Важливим завданням цього блоку є розвиток здатності дитини виражати себе через самостійність, творчість, гру, висловлення власної думки, здійснення вибору та прийняття рішень.

Для школярів із ЗПР притаманні зниження особистісної активності та незрілість вольової сфери, слабка вольова регуляція поведінки, пізнавальна пасивність (наслідком якої є обмежений обсяг знань та уявлень про навколишнє середовище), відсутність спрямованості зусиль на отримання знань, нестійкість інтересу до навчання, слабкість вольових установок, підвищена навіюваність, нездатність протистояти зовнішньому впливу, імпульсивність, некритичність поведінки. У нормі здатність до вольового зусилля виникає у дошкільному віці в результаті розвитку самосвідомості та довільної регуляції. Довільність розвивається поступово, починаючи від регуляції рухової активності, до регуляції вищих психічних функцій та до регуляції власних емоцій. У шість років дитина з типовим психічним розвитком може поставити мету, прийняти рішення, намітити план дій, виконати його, докласти зусиль у разі потреби для подолання труднощів, оцінити результат власних дій. Тому, пріоритетними у психокорекційному змісті цього блоку є завдання з формування таких вольових якостей як дисциплінованість, витримка, самостійність, ініціативність, організованість, здатність діяти за правилами, приймати рішення, робити усвідомлений вибір, виявляти ініціативу у творчості та грі. Опрацювання цих завдань здійснюється у всіх класах початкової школи з поступовим ускладненням змісту психокорекційної роботи.

Психокорекційний зміст програми враховує необхідність дозрівання ігрової діяльності як основного способу пізнання й осмислення оточуючої дійсності молодших школярів із ЗПР. На момент вступу до школи ігрова діяльність продовжує домінувати, проте, залишається недостатньо сформованою, що не дозволяє здійснити перехід до навчальної діяльності. Гра є тим безпечним середовищем, де дитина може випробувати найбільш ефективні способи поведінки та відчути власні сили, використовуючи можливість зробити щось за власним задумом. З першого по другий класи основна увага приділяється

рухливим іграм з правилами та сюжетно-рольовим іграм. Це допомагає учням із ЗПР вчитися будувати діалоги, розвивати навички взаємодії, засвоювати соціальні норми поведінки. Сюжетно-рольова гра сприяє розвитку емоційної децентрації, оскільки створює сприятливі умови для того, щоб дитина із ЗПР могла поставити себе на місце іншої людини, відчувати себе в ролі іншого. Дитина бере на себе роль тоді, коли може виділити суттєві ознаки іншого і повторити їх. Рівень розвитку сюжетно-рольової гри є показником рівня розвитку інтелекту. Рухливі ігри з правилами сприяють розвитку довільності, координації рухів, усвідомленню власної кінесфери, орієнтації у просторі.

У третьому та четвертому класах розвиток ігрових навичок відбувається завдяки використанню рухливих ігор-естафет, режисерських ігор та ігор-драматизацій. Ігри-естафети формують відчуття належності до команди під час гри, створюють простір для спільної діяльності заради спільної мети, дозволяють поділитися власними почуттями з членами команди у разі виграшу/ програшу. Ігри-драматизації, як різновид театралізованих ігор, сприяють формуванню здатності до творчого самовираження, надають можливість дітям із ЗПР у перспективі вільно вступати в різні взаємини поза умовами ігрової ситуації, активно впливати на явища навколишньої дійсності, що їх цікавлять, і в яких вони зможуть бути повноцінними учасниками.

Творчість також є способом прояву активності особистості школяра із ЗПР. Розвиток творчого мислення пов'язаний з розвитком сприймання, пам'яті, уяви, мовлення. Для розвитку уяви важливе значення має уміння усвідомлювати чуттєві враження, називати їх. Робота з ознаками і властивостями предметів поступово розвиває у дитини із ЗПР здатність уявляти предмет в цілому, подумки змінювати його, поєднувати елементи знайомих образів, створюючи щось нове, невідоме. За умов нормативного розвитку діти 5-6 років можуть самостійно складати загадки про предмети, описуючи їх якості та властивості. У віці 7 років дитина здатна порівнювати та співставляти властивості й ознаки різних предметів, описуючи їх, використовує метафори, алегорії. Втім, у дітей із ЗПР формування такої здатності потребує цілеспрямованої корекційно-розвиткової роботи, що знаходить своє відображення у блоці –Творча діяльність

Блок –*Моє оточення* спрямований на вирішення одного із найважливіших вікових завдань психічного розвитку на етапі молодшого шкільного віку — набуття навичок соціальної взаємодії у колективі ровесників і підтримка дружніх зв'язків. У дітей із затримкою психічного розвитку відмічається низька потреба у міжособистісній взаємодії всередині групи, наслідком чого стає дезінтеграція дитячого колективу та затягування адаптаційного періоду. Тому психокорекційний зміст роботи у підготовчому та першому класах охоплює подолання труднощів адаптації до школи, формування усвідомлення свого оточення (сім'ї, школи), довіри і безпеки у групі, здатності співпрацювати. Починаючи з другого класу, акцент психокорекційних занять зміщується на формування навичок співпраці, здатності проявляти турботу, повагу до інших, встановлювати дружні стосунки, перейматися і керуватися морально-ціннісними установками у міжособистісній взаємодії.

Блок –*Соціальні ролі* тісно пов'язаний із попереднім блоком, проте прицільніше спрямований на формування учнівської ідентичності, усвідомлення та розширення рольового репертуару, соціальних ролей (я у школі, у гостях, у театрі, у магазині, у лікарні тощо). Для школярів із ЗПР характерно неприйняття ролі учня, інтерес лише до шкільної атрибутики, вони часто

поводять себе як дошкільники. У спільній практичній діяльності вони не вміють домовлятися, співвідносити свої дії з діями партнера, ефективно вирішувати конфліктні ситуації. Без спеціальної корекційної роботи у дітей із ЗПР учнівська ідентичність може так і не сформуватися протягом всього навчання у початковій школі.

Для реалізації психокорекційного змісту програми рекомендується організовувати заняття у формі ігрового тренінгу з використанням рольових ігор, психодрами, психогімнастики, ігор-драматизацій, елементів дихальної гімнастики, сенсомоторної корекції та освітньої кінезіології, танцювально-терапевтичних методик, арт-терапії, музикотерапії. Шляхом програвання спеціально підібраних психологом вправ, діти із затримкою психічного розвитку мають можливість відпрацювати певні особистісні якості та уміння. Важливою умовою реалізації програмового змісту корекційно-розвиткових занять є створення безоціночного середовища, добровільної участі в іграх і виконанні вправ. Порівняно з уроками, правила менш регламентовані, наприклад, припускається, що діти сидять в колі на стільчиках або на килимку, можуть говорити з місця, не встаючи, не піднімаючи руки тощо.

Оскільки особистість формується під впливом оточуючого середовища в процесі свідомої діяльності й спілкування, важливо створити безпечні умови, в яких дитина могла б досліджувати себе. Самооцінка або відчуття цінності себе розвивається у дітей в таких умовах, де дорослий безумовно приймає дитину, активно слухає її переживання і потреби, надає допомогу, коли це необхідно, підтримує успіхи, допомагає конструктивно розв'язувати конфлікти, ділиться своїми почуттями, не втручається у завдання, з якими дитина може впоратися самостійно.

Відповідно до типового навчального плану на реалізацію корекційної програми виділяється 105 годин, по три години на тиждень у кожному класі, починаючи з підготовчого. Програма є основою для календарно-тематичного та поурочного планування, в якому психолог на свій розсуд розподіляє години, відведені на корекційно-розвиткову роботу. На кожному занятті передбачається довільне поєднання вправ, спрямованих на опрацювання психокорекційного змісту розділів –Фізичне Я, –Психічне Я, –Соціальне Я. Це дасть можливість психологу вільно і творчо підійти до реалізації програми в кожному класі, врахувати інтереси й рівень підготовки учнів, конкретні умови викладання.

ПЕРШИЙ КЛАС
105 годин (3 години та тиждень)

Зміст психокорекційної роботи:	Очікувані результати:
Фізичне Я	
<p><i>Моє тіло:</i></p> <p>1. Тілесний образ загальне уявлення про своє тіло</p> <p>зовнішність ставлення до тіла</p> <p>2. Схема тіла (внутрішнє уявлення про тіло як єдине ціле з визначеними границями, що чітко відображає розташування та розміри його складових, відчуття положення тіла у просторі, рухові можливості) орієнтація у схемі тіла</p> <p>орієнтація у просторі відносно себе</p> <p>3. Сенсорні відчуття: сприймання та розрізнення зорових,</p>	<p>Учень / учениця:</p> <p>-</p> <p>- знає назви та призначення частин тіла (голова, плечі, шия, груди, живіт, спина тощо), обличчя (чоло, ніс, очі, брови, вії, щоки, губи), верхніх і нижніх кінцівок (пальці, стопа, п'ята, коліно, стегно, сідниці, лікоть, долоня);</p> <p>- описує свою зовнішність з допомогою дорослого;</p> <p>- виражає позитивне ставлення до свого тіла, підбирає позитивні слова для позначення його якостей (<i>сильне, вправне тощо</i>);</p> <p>- показує на собі частини тіла (голова, шия, груди, живіт, боки, спина, сідниці), обличчя (чоло, очі, ніс, щоки, вуха, рот (губи, зуби, язик), підборіддя), рук (плече, лікоть, кисть (долоня, пальці), та ніг (стегно, коліно, стопа (п'ята, підошва, пальці));</p> <p>- описує та називає місцезнаходження частини тіла, обличчя, верхніх і нижніх кінцівок відносно одна одної (<i>вище-нижче, спереду-ззаду</i>);</p> <p>- визначає положення інших об'єктів у просторі відносно себе (<i>над головою, під ногами, попереду, позаду, далеко, близько</i>);</p> <p>- виконує завдання на розміщення предметів відносно себе згідно візуальної та слухової інструкції;</p> <p>- описує те, що бачить, чує, до чого торкається у даний момент;</p>

<p>слухових, нюхових, смакових, тактильних відчуттів</p> <p>використання сенсорного досвіду для пізнання</p> <p>4. Тілесна рефлексія</p> <p>навички самоспостереження за тілесними відчуттями, ритмом дихання</p> <p>усвідомлення рухових можливостей свого тіла</p> <p>усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі</p> <p>5. Тілесна регуляція</p> <ul style="list-style-type: none"> - управління диханням - довільна регуляція рухової активності - за візуальним зразком - за словесною інструкцією 	<ul style="list-style-type: none"> - порівнює предмети на дотик, на слух, на вигляд, на нюх, на смак за протилежними ознаками (<i>холодне-тепле, гостре-тупе, темне-світле, м'яке-тверде, гладке-шорохувате тощо</i>); - серед запропонованих матеріалів (картинок, предметів тощо) підбирає більше п'яти прикладів: “<i>що може пахнути?</i>”; “<i>що буває солодким?</i>”; “<i>що буває важким?</i>” тощо; - співвідносить стан свого самопочуття на даний момент із картинкою, піктограмою чи фотозображенням; - розрізняє ротовий та носовий вдих-видих; - фіксує і називає в даний момент стан напруження-розслабленням'язів; - називає індивідуальні рухові можливості свого тіла (“<i>я стрибаю високо, вмію нечутно ходити ...</i>”); - має уявлення про свої фізичні вміння, можливості і як вони змінюються з віком; - здійснює плавний довготривалий вдих-видих у зручному для себе темпі; - здійснює синхронні рухи у заданому ритмі відповідно до зразка; - розпочинає та зупиняє рух відповідно до заданого сигналу; - імітує рухову послідовність із трьох елементів; - свідомо напружує і розслабляє м'язи (стиснути кулак — розпрямити долоню);
---	--

Психічне Я

<p style="text-align: center;"><i>Я і Я (самосвідомість)</i></p> <p>1. Ставлення до себе. Усвідомлення та позитивне ставлення до власного імені. Поглиблення знань про себе, ознайомлення з сильними сторонами Я (переваги і ресурси людини), усвідомлення власних умінь.</p> <p>2. Оцінювання себе у часовій перспективі. Уявлення про власні психологічні та фізичні зміни залежно від минулого, сьогодення, майбутнього.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - позитивно ставиться до власного імені; - знає зменшувально-пестливі форми свого імені; - має уявлення про те, які в людини можуть бути сильні сторони; - серед запропонованих сюжетних картинок обирає ті, що, на його / її думку, ілюструють сильні сторони людини; - називає те, що вміє (навчальні, побутові, творчі уміння) і може себе похвалити за реальні справи; - розрізняє вчинки, які можна і не можна робити самостійно дітям; - за допомогою дорослого порівнює себе із собою у минулому, розповідає, що змінилося; - з опорою на підказки розповідає на тему —Як я змінююся, коли расту!.
<p style="text-align: center;"><i>Мої емоції та почуття</i></p> <p>1. Сприймання, розуміння, ідентифікація та вербалізація базових емоцій: радість, гнів, сум, страх, відраза, інтерес, презирство, здивування, образа/ сором.</p> <p>2. Ознайомлення з причинами виникнення базових емоцій.</p> <p>3. Вираження емоцій за допомогою невербальних засобів (міміка, пантоміміка, інтонації).</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - має уявлення про базові емоції, називає їх; - впізнає емоції (<i>радість, гнів, сум, страх, відраза, образа</i>) на картинках, піктограмах чи фотографіях; - за допомогою дорослого пригадує епізоди казок, мультфільмів чи оповідань, де герой переживав певну емоцію; - довільно відтворює за допомогою міміки знайомі емоційні вирази обличчя; - демонструє власні емоції іншим.
<p style="text-align: center;"><i>Мої потреби та бажання</i></p> <p>Потреби. Розвиток усвідомлення власних потреб та інтероцептивних відчуттів, умінь про них повідомляти.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - має уявлення про основні потреби власного тіла (їсти, спати, митися тощо); - вміє розрізняти інтероцептивні відчуття (спраги, голоду, втоми, сонливості) та словесно повідомляти про них.

Активність Я

1. Вольові якості.

Уявлення про вольові якості: дисциплінованість, дотримання правил, витримка, самостійність, здійснення й обґрунтування власного вибору, навички прийняття рішень, ініціативність, наполегливість.

2. Діяльність.

Гра

Участь у рухливих іграх, організованих дорослим.

Участь у сюжетно-рольовій грі (задум гри, постановка ігрових цілей та задач, ігрові дії, ігрові предмети, правила гри, зміст гри, сюжет, тобто ланцюжок рольових дій, рольових діалогів).

Творча діяльність

Творче самовираження.

Спонтанність.

Учень/ учениця:

- приймає встановлений для певної діяльності порядок, знає, що доречно і що не доречно під час уроку (*на уроці сидить за партою, не виходить з класу без дозволу* тощо);
- дотримується простих правил: чемно звертається, не заважає іншим, запитує дозволу, не забирає у інших речі;
- розрізняє поняття *моє, твоє, чуже, наше спільне*;
- повертає на місце речі, якими користувався/-лась;
- чекає своєї черги, стежить, щоб інші теж дотримувалися черги;
- бере участь у домашній праці, виконує домашні обов'язки;
- вибирає матеріали для роботи чи гри;
- здійснює вибір одного з двох варіантів;
- виявляє ініціативу у грі з однолітками в малій групі;
- може організувати власну гру;
- робить повторні спроби, якщо не вдається досягти результату.

Учень/ учениця:

- охоче грає в рухливі ігри та дотримується їх правил;
- самостійно домовляється перед початком гри з іншими дітьми;
- втілює задум за допомогою реалізації кількох послідовних ігрових завдань;
- вільно використовує предмети-замінники та уявні предмети, дає їм словесні позначення;
- виконує правила відповідно до взятої на себе ролі, стежить за дотримання правил гри іншими дітьми;
- відображає взаємостосунки дорослих;
- комбінує епізоди казок та реального життя;
- з'являються розгорнуті та різноманітні суспільні сюжети.

Учень/ учениця:

- малює (ліпить, робить аплікацію тощо) без задуму;
- вільно рухається під музику.

Соціальне Я

Моє оточення

1. Усвідомлення свого оточення та його значення у своєму житті:

моя сім'я

моя роль у сім'ї (донька / син, сестра / брат, онука / онук)

мій клас (відчуття себе частиною спільноти ровесників)

2. Міжособистісна взаємодія

звертання до знайомих / незнайомих дорослих та дітей

вміння говорити про себе у ситуації знайомства

співпраця

Учень / учениця:

- визначає склад своєї сім'ї;
- має уявлення про обов'язки кожного члена сім'ї;
- визначає своє місце у сімейній структурі;
- звертається до однокласників на ім'я;
- почуває себе впевнено і комфортно у дитячому колективі;
- демонструє доброзичливе ставлення до інших;
- знає основні правила взаємодії із оточуючими людьми: вживає слова, що виражають прохання, подяку, вибачення;
- знає різні слова на позначення привітання-прощання;
- знайомиться і знає, що говорити у ситуації знайомства;
- демонструє здатність дотримуватися правил взаємодії із дорослими та

<p>поняття –дружби та її ознак</p> <p>добрі справи</p> <p>3. Соціальні ролі статеврольова поведінка</p> <p>роль школяра</p> <p>розширення рольового репертуару</p>	<p>ровесниками у спільній діяльності;</p> <ul style="list-style-type: none"> - виражає бажання допомогти; - прагне домовлятися; - намагається узгоджувати свої дії з ровесником у спільній практичній діяльності; <p>- має уявлення, що таке дружба і які її ознаки;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розрізняє, які справи добрі, а які — ні; - робить добрі справи; - серед запропонованих сюжетів (зображення чи текст) вибирає ті, що ілюструють добрі справи, а які — ні; <ul style="list-style-type: none"> - називає спільне і відмінне у поведінці хлопчика і дівчинки; - з допомогою дорослого визначає спільне і відмінне між хлопчиком і чоловіком, дівчинкою і жінкою; - вибудовує і називає статево-вікову послідовність (від немовлячого віку до старості); <ul style="list-style-type: none"> - має уявлення про нову роль школяра; - з опорою на підказки розповідає, що змінилося в його/ її житті з початком шкільного навчання; <ul style="list-style-type: none"> - має уявлення про поведінку у різних ситуаціях, залежно від соціальної ролі (я - пішохід, я- пацієнт, я- покупець, я - пасажир тощо)
---	---

ДРУГИЙ КЛАС
105 годин (3 години та тиждень)

Зміст психокорекційної роботи:	Очікувані результати:
Фізичне Я	
<p><i>Моє тіло:</i></p> <p>1. Тілесний образ цілісне позитивне сприйняття свого тіла</p> <p>зовнішність</p> <p>ставлення до тіла</p> <p>2. Схема тіла (внутрішнє уявлення про тіло як єдине ціле з визначеними границями, що чітко відображає розташування та розміри його складових, відчуття положення тіла у просторі, рухові можливості)</p> <p>орієнтація у схемі тіла</p> <p>орієнтація у просторі відносно об'єктів</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - знає, чим важливе тіло для людини; - розповідає про призначення і важливість окремих внутрішніх органів тіла та його зовнішніх частин; - розповідає, чим відрізняється тіло людини від тварини; - позитивно відгукується про власне тіло (<i>я вдячний своїм ногам, бо з їх допомогою я ходжу, граю у м'яча</i>); - описує себе, свою зовнішність, не оцінюючи її; - розповідає про свої навички турботи про тіло (самогігієна, одяг, сон тощо); - показує свої частини тіла (<i>голова, потилиця, плечі, шия, груди, живіт, спина тощо</i>), обличчя (<i>чоло, ніс, ніздрі, брови, вії, вилиці, щоки, підборіддя, губи тощо</i>), верхніх і нижніх кінцівок (<i>пальці, стопа, п'ята, гомілка, литка, коліно, стегно, сідниці, кисть, лікоть, долоня</i>); - з допомогою дорослого називає місцезрештування частин тіла відносно середньої лінії тіла (ліворуч-праворуч) та відносно одне одного (<i>над, під, між</i>); - визначає своє місцезрештування у просторі відносно об'єктів (<i>я стою перед стільцем</i>); - визначає місцезрештування у просторі одних об'єктів відносно інших; - може приблизно визначити: з якої відстані дістане предмет витягнутою рукою; куди дістане, якщо махне ногою вбік; скільки потрібно місця,

<p>усвідомлення своєї кінесфери: простору навколо тіла, в межах якого відбуваються рухи максимальної амплітуди;</p> <p>3. Сенсорні відчуття: сприймання та розрізнення зорових, слухових, нюхових, смакових, тактильних, пропріоцептивних відчуттів;</p> <p>використовує сенсорний досвід для пізнання</p> <p>4. Тілесна рефлексія навички самоспостереження за тілесними відчуттями, ритмом дихання</p> <p>усвідомлення рухових можливостей свого тіла усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі</p> <p>5. Тілесна регуляція саморегуляція дихання</p> <p>свідоме управління руховою активністю (за візуальним зразком, за слуховим / візуальним сигналом, словесною інструкцією):</p>	<p>щоб пройти, розставивши руки в сторони;</p> <ul style="list-style-type: none"> - описує те, що бачить, чує, до чого торкається у даний момент; - називає свої відчуття (<i>холодне-тепле, гостре-тупе, темне-світле, голосне-тихе, м'яке-тверде тощо</i>); - викладає предмети в ряд за градацією ознак (світле-світліше-темне; важкий-легший-легкий; гучний-гучніший-тихий); - розрізняє на слух, на смак, на дотик шість із десяти предметів; - показує на власному тілі місце дотику; - підбирає щонайменше сім прикладів: <i>“що може пахнути / гріти / торохтіти?”</i>; <i>“що буває кислим / гострим / мокрим?”</i> тощо; - має уявлення про добре і погане самопочуття, використовує слова для їх означення (<i>втома, бадьорість, сонливість, хворобливість</i>); - помічає залежність ритму дихання від ситуації: у стані спокою, після присідань/ підстрибувань; - відслідковує, в яких ситуаціях у м'язах тіла з'являється напруження, а в яких — розслаблення; - розповідає про рухові можливості свого тіла (<i>“я бігаю швидко, стрибаю на одній нозі...”</i>); - розповідає, як змінювалося його / її тіло у процесі росту; - за потреби використовує дихальні вправи, щоб відновити свій звичайний спокійний ритм дихання; - зупиняє рух відповідно до заданого сигналу; - відтворює заданий ритм ногами, руками, пальцями тощо; - імітує рухову послідовність із трьох і більше елементів; - координує свої рухи і пересування у просторі згідно мовленнєвих інструкцій; - здійснює синхронні рухи у заданому ритмі відповідно до зразка;
<p>Психічне Я</p>	

<p style="text-align: center;"><i>Я і Я (самосвідомість)</i></p> <p>1. Уявлення про особистісні якості (риси характеру).</p> <p>2. Позитивний образ свого Я: позитивне самосприймання; уявлення про власні можливості; усвідомлення власних умінь та успіхів. Розвиток уміння усвідомлювати власні труднощі, висловлювати їх.</p> <p>3. Оцінка себе у часовій перспективі: порівняння себе із собою в минулому; усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі залежно від минулого, сьогодення, майбутнього.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - позитивно ставиться до власного імені; - знає зменшувально-пестливі форми свого імені; - має уявлення про те, які в людини можуть бути сильні сторони; - серед запропонованих сюжетних картинок обирає ті, що, на його / її думку, ілюструють сильні сторони людини; - називає те, що вміє (навчальні, побутові, творчі уміння) і може себе похвалити за реальні справи; - адекватно реагує на проблемні ситуації, намагається долати труднощі; - розрізняє вчинки, які можна і не можна робити самостійно дітям; - за допомогою дорослого порівнює себе із собою у минулому, розповідає, що змінилося; - з опорою на підказки розповідає на тему <i>–Як я змінююся, коли расту</i>!!.
<p style="text-align: center;"><i>Мої емоції та почуття</i></p> <p>1. Сприймання, розуміння, ідентифікація та вербалізація базових емоцій: радість, гнів, сум, страх, відраза, інтерес, презирство, здивування, образа/ сором. Збагачення емоційного словника, розвиток уміння обґрунтовувати протилежні емоційні стани.</p> <p>2. Уявлення про причини виникнення базових емоцій.</p> <p>3. Вираження емоцій та почуттів. Вираження власних емоцій та почуттів за допомогою невербальних засобів (міміки, пантоміміки).</p> <p>4. Емоційна децентрація. Здатність поставити себе на місце іншого. Уявлення про співчуття та емпатію.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - знає про базові емоції і впізнає їх на картинках; - наслідує за допомогою міміки різноманітні емоційні вирази обличчя; - з допомогою дорослого визначає ситуації, що викликають радість/ гнів/ страх/ сором/ образу/ відразу тощо; - підбирає картинку (пиктограму) із зображенням емоції, що відповідає його / її внутрішньому стану в цей час; - пригадує й описує власні емоції та почуття, що нещодавно переживав у минулому; - за допомогою дорослого визначає емоційний стан героїв казок, оповідань; - повідомляє про власний емоційний стан (<i>“страшно, радісно, сумно, не подобається, цікаво”</i>) різними засобами виразності (мімікою, жестами, дотиком тощо); - виражає власне ставлення до подій, об’єктів, людей, дій, використовуючи фрази <i>“подобається – не подобається, мені цікаво – не цікаво”, “мене лякає”</i> тощо; - використовує слова для означення власного поточного стану: <i>“Я боюся”, “Я сумую”</i> тощо; - помічає зміни емоційного стану близьких людей; - намагається зрозуміти і з допомогою дорослого пояснити переживання іншої людини; - має уявлення про співчуття та емпатію; - виявляє співчуття з власної ініціативи.

<p style="text-align: center;"><i>Мої потреби та бажання</i></p> <p>1. Потреби. Розвиток усвідомлення учнями власних потреб, способів їх задоволення та вираження.</p> <p>2. Вподобання. Усвідомлення власних вподобань, їх визначення: —Що я люблю, що не люблю?!</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - знає про свої основні тілесні потреби, вміє їх розрізняти та повідомляти про них; - розповідає, як діяти в ситуаціях, коли відчуває потребу; - розрізняє і називає, що хотілося б робити (їсти, гратися тощо), а чого б не хотілося у цей час; - розповідає про власні вподобання, вживаючи фразу –мій/ моя/ моє улюблений (-а)...!.
<p style="text-align: center;"><i>Активність Я</i></p> <p>1. Вольові якості: дисциплінованість, дотримання правил; самостійність: (самообслуговування, прийняття рішень, здійснення вибору, висловлення власної думки з приводу дитячої проблеми); наполегливість; витримка; ініціативність.</p> <p>2. Діяльність. <i>Гра</i> Участь у рухливих іграх та сюжетно-рольовій грі, з урахуванням її структури: задум гри, постановка ігрових завдань, правил гри, її змісту, сюжету (послідовність взаємопов'язаних подій).</p>	<p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - дотримується встановленого для певної діяльності порядку та правил, знає, що доречно і що не доречно в різних ситуаціях (<i>на уроці сидить за партою, не виходить з класу без дозволу, чомно звертається, не заважає іншим, не забирає чужі речі, чекає своєї черги тощо</i>); - своєчасно виконує прості доручення вчителя; - під керівництвом дорослого виправляє власну поведінку; - пояснює, які можуть бути наслідки за умов недотримання правил; - обирає місце для роботи, необхідні матеріали, прибирає за собою, складає свої речі на місце; - висловлює власну думку з приводу дитячої проблеми; - бере участь у домашній праці, виконує домашні обов'язки, розповідає про них; - самостійно здійснює вибір діяльності серед запропонованих дорослим варіантів і пояснює його; - в умовах неуспіху продовжує діяльність протягом певного часу; - прагне доводити до кінця розпочату справу; - розуміє доречність власної поведінки і може стримати миттєве бажання; - виявляє ініціативу у грі, творчій діяльності. <p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - дотримується правил рухливої гри; - обговорює задум гри з іншими учасниками, з'ясовує точку зору партнера, прагне досягти спільного рішення; - цікавиться довготривалою перспективою гри; - імпровізує, вносить нові ідеї у план гри; - замінює ігрову дію словом; - усвідомлює, що дотримання правил є умовою реалізації ролі; - створює моделі різноманітних стосунків між людьми;

<p><i>Творча діяльність</i></p> <p>1. Творче самовираження. 2. Розвиток уяви.</p> <p>Створення власних образів та втілення в рухах образів уяви за власним бажанням.</p>	<p>- спільно і творчо розвиває сюжет, використовуючи знання, отримані зі спостережень, книжок, розповідей, мультфільмів.</p> <p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - використовує придатні для творчості засоби (фарби, глина, папір тощо) щоб отримати задоволення від процесу творчості без орієнтації на результат; - в будь-якому порядку малює лінії (розташовує клаптики паперу, камінчики, намистинки тощо) і намагається побачити образ, визначити, на що це схоже; - поєднує елементи вже існуючих предметів, істот та вигадує для них назви, розповідає про призначення; - показує тілом характерні рухи тварин, людей різного віку і професій; - імпровізує під музику, самостійно створює різні образи у процесі ігрової взаємодії.
--	--

Соціальне Я

<p><i>Міжособистісна взаємодія</i></p> <p>1. Усвідомлення свого оточення та його значення у своєму житті:</p> <p>моя сім'я</p> <p>мій рід</p> <p>мій клас</p> <p>2. Міжособистісна взаємодія</p> <p>довіра у групі</p> <p>активність у групі</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає обов'язки кожного члена сім'ї по відношенню один до одного; - за допомогою дорослого розповідає, чим для нього / неї важлива сім'я; - має уявлення про власний рід; - розповідає про свій клас; - почуває себе впевнено і комфортно у дитячому колективі; - демонструє доброзичливе ставлення до інших; - пропонує ідеї для спільної діяльності;
--	--

співпраця	<ul style="list-style-type: none"> - співпрацює з іншими, дотримуючись правил взаємодії; - узгоджує свої дії з ровесником у спільній практичній діяльності; - виражає бажання допомогти;
поняття –дружби та її ознак	<ul style="list-style-type: none"> - має друга і вміє розповісти про нього; - розповідає, які якості притаманні справжній дружбі; - вибирає серед сюжетних малюнків ті, що зображують –Як не вчинив би справжній друг
турбота про інших	<ul style="list-style-type: none"> - виконує діяльність, яка має на меті допомагати або опікуватися чи турбуватися про когось; - знає, як виразити свою підтримку іншому; - вміє бачити хороше в собі та інших;
повага до інших (до менших, старших, до людей праці)	<ul style="list-style-type: none"> - розповідає на тему –як я турбувався про близьких - має уявлення, як і чому слід поважати до інших;
добрі справи	<ul style="list-style-type: none"> - пояснює, що таке добрі справи; - за допомогою психолога серед казкових сюжетів знаходить ілюстрації основних моральних цінностей;
3. Соціальні ролі роль школяра	<ul style="list-style-type: none"> - має уявлення про шкільні обов’язки, виконує хоча б один із них протягом певного часу; - обирає серед запропонованих сюжетів (на малюнках і на слух) ті, що ілюструють шкільні ситуації; - з опорою на підказки розказує про шкільні події; - розповідає, що означає бути учнем;
усвідомлення власних соціальних ролей	<ul style="list-style-type: none"> - знає, як поводитися у різних ситуаціях, залежно від соціальної ролі (хлопчик-дівчинка, я у школі, я в гостях, я в театрі, я у магазині);
розширення рольового репертуару (прогривання різних соціальний ролей)	<ul style="list-style-type: none"> - у грі бере на себе роль інших (дорослих, дітей, представників різних професій тощо);

ТРЕТІЙ КЛАС
105 годин (3 години та тиждень)

Зміст психокорекційної роботи:	Очікувані результати:
Фізичне Я	
<p><i>Моє тіло:</i></p> <p>1. Тілесний образ позитивне сприйняття свого тіла зовнішність ставлення до тіла</p> <p>2. Схема тіла (внутрішнє уявлення про тіло як єдине ціле з визначеними границями, що чітко відображає розташування та розміри його складових, відчуття положення тіла у просторі, рухові можливості) орієнтація у схемі тіла</p> <p>орієнтація у просторі</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none">- виражає вдячність своєму тілу, наприклад, “я дякую своїм вухам за те, що допомагають мені чути” тощо;- описує свою зовнішність, не оцінюючи її;- знає про те, як турбуватися про власне тіло; - описує та називає місцезонашування частини тіла, обличчя, верхніх і нижніх кінцівок (вгорі-внизу; праворуч-ліворуч; спереду-ззаду, всередині-ззовні);- може показати одночасно дві частини свого тіла (<i>напр., праве вухо і лівий бік</i>); - виконує завдання на розташування свого тіла у просторі відносно інших об’єктів (<i>стань так, щоб стілець був праворуч від тебе</i>);- виконує завдання на розміщення предметів відносно себе згідно двокомпонентної слухової інструкції;- визначає розташування предметів у просторі відносно інших об’єктів (<i>під, над, між, попереду, позаду, всередині, ліворуч, праворуч</i>); - чітко визначає, скільки йому/їй потрібно місця для виконання фізичних

<p>усвідомлення своєї кінесфери: простору навколо тіла, в межах якого відбуваються рухи максимальної амплітуди</p> <p>3. Сенсорні відчуття: сприймання та розрізнення зорових, слухових, нюхових, смакових, тактильних, пропріоцептивних відчуттів</p> <p>4. Тілесна рефлексія самоспостереження за тілесними відчуттями, ритмом дихання</p> <p>усвідомлення рухових можливостей свого тіла</p> <p>усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у своєму тілі;</p> <p>4. Тілесна регуляція саморегуляція</p> <p>управління руховою активністю</p>	<p>вправ, щоб нікого не зачепити;</p> <ul style="list-style-type: none"> - описує те, що бачить, чує, до чого торкається у даний момент; - характеризує свої відчуття; - викладає предмети в ряд за градацією чотирьох ознак (<i>найсвітліше-світле-темне-найтемніше</i>); - підбирає щонайменше десять прикладів: <i>“що буває духмяним (кислим, гострим... тощо)?”</i>; - розрізняє на слух, на смак, на дотик, на запах сім із десяти предметів; - з опорою на підказки описує предмет відповідно до різних сенсорних відчуттів: на вигляд, на дотик, на смак, на нюх, які звуки він здатен видавати; - може визначити і назвати своє самопочуття, розпізнає ознаки хвороби; - помічає залежність ритму дихання від емоційного стану: хвилювання, збудження, спокій; - визначає виникнення напруження в тілі, може вказати на місце його локалізації та розповідає про причини його появи; - розповідає та дає описово-порівняльну характеристику руховим можливостям свого тіла (<i>“я бігаю швидше, ніж ...”</i>), - наводить приклади нових фізичних можливостей тіла, які виникають і змінюються з часом; - може впливати на свій фізичний стан за допомогою дихальних вправ та самомасажу (може зняти напруження, активізувати свій стан тощо); - імітує рухову послідовність із трьох і більше елементів; - координує свої рухи і пересування у просторі згідно мовленнєвих інструкцій з 2-3 компонентів (<i>зроби чотири кроки вперед, поверни ліворуч і сядь на стілець</i>); - здійснює синхронні рухи у заданому ритмі відповідно до зразка; - відтворює заданий ритм ногами, руками, пальцями;
--	--

- самостійно придумує ритмічні малюнки;

Психічне Я

Я і Я (самосвідомість)

1. Уявлення про особистісні якості (риси характеру).

2. Позитивний образ свого Я:

усвідомлення власних особистісних якостей, сильних сторін свого Я (уміння, переваги та можливості), почуття компетентності, почуття гідності.

Усвідомлення власних труднощів та уміння висловлювати їх.

3. Оцінка себе у часовій перспективі (усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі).

Учень / учениця:

- має уявлення про риси характеру людей: *товариськість, чуйність, грубість, лагідність, працьовитість, лінощі, скромність, охайність, чесність,*

брехливість, турботливість, хитрість, сором'язливість, впевненість, доброта тощо;

- з допомогою дорослого розповідає, що означає бути чемним, чесним, добрим, товариським тощо;

- має уявлення про власні якості та називає їх словами;

- адекватно реагує на проблемні ситуації, намагається долати труднощі;

- називає, що подобається татові / мамі у ньому / ній;

- називає, що вміє робити добре: навчальні, соціальні, побутові, творчі уміння;

- демонструє впевненість у хоча б одному із видів діяльності;

- має уявлення про почуття гідності;

- розповідає про свої зовнішні і внутрішні зміни в минулому порівняно з сьогоденням та майбутнім;

- розповідає про свої плани на майбутнє;

- називає уміння, яких хотів би навчитися.

Мої емоції та почуття

1. Сприймання, розуміння, ідентифікація та вербалізація

базових емоцій: радість, гнів, сум, страх, відраза, інтерес, презирство, здивування, образа/ сором тощо.

Збагачення емоційного словника, називання емоцій та почуттів.

2. Уявлення про причини виникнення базових емоцій.

3. Вираження емоцій та почуттів.

Вираження власних емоцій та почуттів за допомогою міміки, пантоміміки, інтонації, голосу.

4. Усвідомлення власних емоцій та почуттів, причин їх виникнення (рефлексія).

5. Настрій. Ознайомлення з поняттям «настрій», його причинами.

6. Емоційна децентрація.

Виявлення співчуття та емпатії.

Учень / учениця:

- наслідує за допомогою міміки різноманітні емоційні вирази обличчя;

- знає ситуації в яких можуть виникати радість/ гнів/ страх/ сором/ образа/ відраза тощо;

- підбирає картинку із зображенням емоції, яка відповідає його / її внутрішньому стану в цей час;

- пригадує й описує власні емоції, що переживав нещодавно;

- демонструє власні емоції іншим (без слів: мімікою, звуками, жестами чи дотиком, усім тілом);

- використовує голос для вираження емоцій (зміна тону, гучності);

- за допомогою інтонації відтворює емоційні стани (радість, гнів, сум, страх);

- підбирає відповідні слова, щоб описати власні емоційні переживання;

- має уявлення про наслідки та причини його виникнення;

- помічає зміни емоційного стану близьких людей, виявляє уважність,

	<p>співчуття з власної ініціативи;</p> <ul style="list-style-type: none"> - з допомогою дорослого підбирає відповідні слова, щоб описати емоційні переживання іншої людини; - намагається оцінити власний вчинок з огляду на його наслідки для фізичного та емоційного стану іншої людини та для самого себе; - розрізняє причини виникнення емоцій: «що змушує мене радіти/ сумувати/ гніватися/ ображатися/ дивуватися/ соромитися» тощо.
<p style="text-align: center;"><i>Мої потреби та бажання</i></p> <p>1. Потреби. Усвідомлення учнями власних фізіологічних та психологічних потреб та бажань, способів їх задоволення та вираження.</p> <p>2. Вподобання. Визначення і вербалізація власних вподобань.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розпізнає власні тілесні потреби; - має уявлення про психологічні потреби людини; - розрізняє і називає, що хоче, що не хоче; - розповідає про власні смаки, інтереси, пріоритети у діяльності, одязі, їжі тощо.
<p style="text-align: center;"><i>Активність Я</i></p> <p>1. Вольові якості: дисциплінованість, дотримання правил; витримка; наполегливість; організованість; самостійність: прийняття рішень, здійснення й обґрунтування власного вибору, висловлення власної думки; ініціативність.</p>	<p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - пояснює значення поняття –правил та важливість їх дотримання, пояснює наслідки за умов їх порушення; - наводить приклади загальноприйнятих правил (<i>складати свої речі на місце, мити руки перед прийомом їжі, не вживати образливих слів тощо</i>); - може зачекати, стримати миттєве бажання, зупинитись за сигналом; - під керівництвом дорослого здійснює самоконтроль та самокорекцію власних дій; - прагне доводити розпочату справу до кінця; - виявляє наполегливість під час виконання завдання в ускладнених умовах (перешкоди, невдачі); - за допомогою дорослого визначає мету, може утримувати її у пам'яті, докладати зусилля заради досягнення мети; - за допомогою дорослого планує власну діяльність, враховуючи час; - обирає місце для роботи, визначає підходи до вирішення поставленого завдання, необхідні матеріали, прибирає за собою; - бере участь у домашній праці, виконує домашні обов'язки, розповідає про них; - здійснює вибір і може пояснити його; - розрізняє дії, які можна і не можна робити самостійно дітям;

<p>2. Діяльність.</p> <p><i>Гра</i> Участь у рухливих іграх, режисерській грі (різновиди лялькового театру), іграх-драматизаціях.</p> <p><i>Творча діяльність</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Творче самовираження. 2. Розвиток уяви та фантазії. <p>Втілення в рухах образів уяви за власним бажанням.</p>	<p>- виявляє ініціативу, висловлює власні ідеї під час виконання діяльності.</p> <p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бере участь у театралізованих постановках, організованих дорослим; - показує тілом характерні рухи тварин, людей різного віку і професій; - імітує голоси тварин, птахів; - використовує елементи психодрами, щоб передати настрій героя глядачам; - передає характер героя за допомогою зміни голосу. <p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - використовує придатні для творчості матеріали (фарби, глина, папір тощо) для отримання задоволення від процесу творчості без орієнтації на результат; - в будь-якому порядку малює лінії (розташовує клаптики паперу, камінчики, намистинки тощо) і намагається побачити образ, визначити, на що це схоже; - фантазує на тему “якби я був чарівником...”, “якби у мене була супер сила...” та ін.; - вигадує незвичні рухи, імпровізує під музику; - самостійно вигадує ритмічні малюнки; - поєднує елементи вже існуючих предметів, істот та вигадує для них назви, розповідає про їх призначення; - домальовує незавершені зображення.
--	--

Соціальне Я

Міжособистісна взаємодія

1. Я у групі

емоційне зближення у групі, почуття довіри і захищеності
вміння розповідати про себе

співпраця

Учень / учениця:

- почуває себе комфортно у групі;
- розповідає іншим у групі про себе, свої інтереси, важливі моменти свого життя;
- цікавиться іншими членами групи;
- слухає, коли хтось говорить;
- співпрацює з іншими у взаєморозумінні;
- вміє домовитися, узгоджує свої дії з ровесником у спільній практичній діяльності;
- виділяє в іншій людині її переваги і може висловлювати підтримку та схвалення вербальним або невербальним способом;

<p>навички емоційно-безпечної поведінки</p> <p>взаємодопомога поняття дружби та її ознак</p> <p>турбота про інших</p> <p>повага до інших</p> <p>добрі вчинки</p>	<ul style="list-style-type: none"> - висловлює власні судження з приводу поведінки інших дітей та дорослих; - адекватно реагує на події, вчинки, результати діяльності; - намагається застосовувати самоконтроль у конфліктних ситуаціях; - з опорою на підказки описує свого друга; - вміє надати підтримку другові, пропонує йому свою допомогу і допомагає відповідно до ситуації; - розповідає які якості притаманні справжній дружбі; - виконує працю, яка має на меті допомагати або опікуватися чи турбуватися про когось; - розповідає на тему –як я турбувався про близьких ; - називає, як розпізнати повагу; - малює на тему –добро і зло ; - проявляє інтерес до добрих справ і наводить приклади власних добрих справ;
<p><i>Соціальні ролі</i></p> <p>1. Я - школяр шкільні правила шкільні обов'язки</p> <p>2. розширення рольового репертуару</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - виконує свої шкільні обов'язки; - розказує про події шкільного життя, які найбільше запам'яталися; - розповідає, що означає бути учнем третього класу; - у грі бере на себе роль інших (дорослих, дітей, представників різних професій тощо); - в іграх-драматизаціях виконує ролі людей різних соціальних станів;

ЧЕТВЕРТИЙ КЛАС
105 годин (3 години та тиждень)

Зміст психокорекційної роботи:	Очікувані результати:
Фізичне Я	
<p><i>Самопізнання “Моє тіло”:</i></p> <p>1. Тілесний образ зовнішність</p> <p>ставлення до тіла</p> <p>2. Схема тіла(внутрішнє уявлення про тіло як єдине ціле з визначеними границями, що чітко відображає розташування та розміри його складових, відчуття положення тіла у просторі, рухові можливості) орієнтація у схемі тіла</p> <p>орієнтація у просторі</p> <p>використання простору відносно себе попереду, ззаду, вгорі, внизу, праворуч, ліворуч;</p> <p>квaziпросторові уявлення</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - самостійно описує себе, свою зовнішність, використовуючи прикметники позитивного забарвлення; - усвідомлює можливості та об’єктивні обмеження людського тіла (<i>не може літати, жити під водою...</i>); - називає те, що подобається у власній зовнішності; - знаходить спільне і відмінне у своїй зовнішності та зовнішності своїх батьків; - наводить приклади, як він / вона турботливо ставиться до свого тіла, пояснює, чому це потрібно; - орієнтується у правій-лівій стороні тіла; - може показати одночасно дві-три частини свого тіла з переходом через середню лінію (<i>лівою рукою торкнутися правого коліна, а правою рукою показати ліве око і ніс</i>); - регулює своє просторове розташування відносно інших об’єктів згідно інструкції з 2-3 компонентів (<i>стань між стільцем і шафою обличчям до вікна</i>); - виконує завдання на розміщення предметів у просторі відносно інших об’єктів згідно вербальної інструкції з 2-3 компонентів (<i>постав стілець ліворуч від вікна і поклади м’яч перед стільцем, а книгу – на стілець</i>); - використовує у мовленні прийменники для позначення розташування у просторі об’єктів відносно себе, інших людей та предметів;

<p>3. Сенсорні відчуття: сприймання та розрізнення зорових, слухових, нюхових, смакових, тактильних, пропріоцептивних відчуттів</p> <p>використання сенсорного досвіду для пізнання</p> <p>4. Тілесна рефлексія самоспостереження за тілесними відчуттями;</p> <p>усвідомлення рухових можливостей свого тіла;</p> <p>рефлексія зміни тіла та усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі;</p> <p>3. Тілесна регуляція саморегуляція</p> <p>свідоме управління руховою активністю: відтворення заданого ритму ногами, руками, головою, пальцями;</p>	<ul style="list-style-type: none"> - описує те, що бачить (чує, до чого торкається) у даний момент; - характеризує свої відчуття; - підбирає щонайменше десять прикладів: <i>“що ніколи не буває сухим (теплим, гострим... тощо)?”</i>; - викладає предмети в ряд за градацією п’яти ознак <i>(найлегше-легше-легке-важче-важке)</i>; - розрізняє на слух, на смак, на дотик вісім із десяти предметів; - описує і порівнює предмети відповідно до різних сенсорних відчуттів: на вигляд, на дотик, на смак, на нюх, які звуки вони здатні видавати; - описує своє самопочуття в даний момент; - відчуває вплив емоційного стану на фізичний; - визначає місця виникнення напруження в тілі та причини його появи; - описує рухові тілесні можливості, використовуючи метафори (<i>“можу стояти на одній нозі, як чапля”, “ходжу тихо, як миша”</i>); - дає описово-порівняльну характеристику руховим можливостям свого тіла (<i>“я бігаю швидше, ніж ...”</i>); - розповідає про психологічні та фізичні зміни у собі порівняно із минулим чи майбутнім (<i>як я змінююсь, коли расту? Який я був /буду у минулому/майбутньому?</i>); - усвідомлює зміни тіла у часовій перспективі та процес дорослішання (немовля, дитина, школяр, підліток, юнак, чоловік, дідусь); - володіє навичками саморегуляції за допомогою дихальних вправ та самомасажу (може зняти напруження, активізувати свій стан тощо); - здійснює рухи різної амплітуди та сили, відповідно до інструкції; - імітує рухову послідовність із чотирьох і більше елементів; - здійснює синхронні рухи у заданому ритмі відповідно до зразка; - координує свої рухи і пересування у просторі згідно мовленнєвих інструкцій з 3 і більше компонентів (<i>зроби три стрибки вперед на одній нозі, чотири кроки праворуч, двічі обернись навколо себе і присядь</i>);
---	---

	<ul style="list-style-type: none"> - відтворює руками і ногами одночасно різні ритмічні малюнки (напр.: тупати по три рази кожною ногою по-черзі і торкатися пальцями рук стола по одному разу синхронно від мізинців до великих і в зворотному напрямку; - самостійно придумує ритмічні малюнки;
<h2>Психічне Я</h2>	
<p style="text-align: center;"><i>Я і Я (самосвідомість)</i></p> <p>1. Уявлення про особистісні якості (риси характеру).</p> <p>2. Позитивний образ свого Я: усвідомлення власних особистісних якостей, сильних сторін свого Я (уміння, переваги та можливості), почуття компетентності, почуття гідності.</p> <p>Усвідомлення власних труднощів та уміння висловлювати їх.</p> <p>3. Оцінка себе у часовій перспективі (усвідомлення процесу свого дорослішання і змін у собі).</p> <p>4. Почуття гідності, самоповаги, впевненості.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - має уявлення про риси характеру: товариськість-замкнутість, чуйність-байдужість, грубість-лагідність, працьовитість-лінь, сумлінність, старанність-недбалість, зневага, ініціативність, наполегливість, гідність, егоїзм, зарозумілість, скромність, охайність, турботливість, стриманість, відповідальність, вразливість, хитрість, сором'язливість-впевненість тощо; - з допомогою дорослого наводить приклади, в яких виявляються зазначені вище риси характеру; - називає власні позитивні особистісні якості (напр.: <i>щедрий, працьовитий, доброзичливий, чесний тощо</i>); - називає, що, на його/ її думку, подобається його батькам у ньому/ ній; - називає власні досягнення та самостійно їх оцінює; - визначає та називає власні труднощі; - демонструє впевненість; - обґрунтовує власні можливості та уміння: навчальні, соціальні, побутові, творчі; - розповідає про власні зовнішні і внутрішні зміни –Який/ яка я був / була у минулому, зараз і в майбутньому?! - фантазує про себе в майбутньому, розповідає про власні плани на майбутнє; - називає вміння, яких хотів би навчитися (<i>малювати, керувати машиною, шити одяг тощо</i>); - має уявлення про цінність власної думки; - відстоює словами власну гідність: —Не кричіть на мене, будь ласка! - може висловити заперечення дорослому; - наводить приклади поведінки / особистісних якостей, вартих поваги.

<p style="text-align: center;"><i>Мої емоції та почуття</i></p> <p>1. Сприймання, розуміння, ідентифікація та вербалізація базових емоцій: радість, гнів, сум, страх, відраза, інтерес, презирство, здивування, образа/ сором тощо. Збагачення емоційного словника, називання емоцій та почуттів.</p> <p>2. Уявлення про причини виникнення базових емоцій.</p> <p>3. Вираження емоцій та почуттів. Вираження власних емоцій та почуттів за допомогою міміки, пантоміміки, інтонації, голосу.</p> <p>4. Усвідомлення власних емоцій та почуттів, причин їх виникнення (рефлексія).</p> <p>5. Настрій. Усвідомлення власного настрою, його причин.</p> <p>6. Емоційна децентрація. Виявлення співчуття та емпатії.</p> <p>7. Емоційна саморегуляція.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - підбирає картинку із зображенням емоції, що відповідає його / її внутрішньому стану в цей час; - пригадує й описує власні емоції та почуття, що переживав нещодавно; - із власного досвіду пригадує ситуації, що викликали певні емоції чи почуття; - виражає свій настрій тілесними рухами, мімікою, жестами, голосом; - повідомляє про власний емоційний стан словами, наприклад, вживаючи фразу –я відчуваю...», обґрунтовує власні думки, поведінку; - знає способи конструктивно висловити іншому своє невдоволення, образу, гнів тощо; - підбирає словесні асоціації до почуттів (<i>на який предмет / квітку, погоду, пору року, тварину схоже почуття</i>), може підібрати асоціації до власного настрою (<i>якого кольору настрій, на яку подію він схожий тощо</i>); - помічає зміни емоційного стану інших людей, виявляє уважність, співчуття з власної ініціативи; - підбирає відповідні слова, щоб описати емоційні переживання іншої людини; - пригадує ситуації, коли певна емоція (<i>сум, страх, гнів, образа тощо</i>) виникала у когось іншого; - розуміє, що таке співчуття і наводить приклади ситуацій, в яких переживав це почуття; - виявляє самоспівчуття у ситуаціях неспіху чи труднощів; - розрізняє причини виникнення власних емоцій; - намагається оцінити власний вчинок з огляду на його наслідки для фізичного та емоційного стану іншої людини і для самого себе; - стримує прояви сильного емоційного збудження (великої радості, обурення тощо) відповідно до ситуації; - здійснює емоційне передбачення; - пояснює, чому важливо вміти керувати власними почуттями; - намагається стримувати емоції в ситуації неспіху.
--	---

<p style="text-align: center;"><i>Мої потреби та бажання</i></p> <p>1. Потреби. Уміння розпізнавати та повідомляти про те, чого потребуєш.</p> <p>2. Диференціація бажань (усвідомлення бажань, визначення пріоритетів).</p> <p>3. Вподобання. Визначення і вербалізація власних вподобань.</p>	<p>Учень / учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - називає власні потреби та бажання і розповідає про способи їх задоволення; - з опорою на малюнки створює ієрархію власних бажань; - вибирає ті книжки/ мультфільми/ діяльність, що відповідають його / її інтересам; - розповідає про свої смаки та вподобання у різних сферах; - розповідає про інтереси, пріоритети у діяльності, одязі, їжі тощо; - використовує вирази “мене цікавить...”, “для мене важливо...”, “я ціную...”
<p style="text-align: center;"><i>Активність Я</i></p> <p>1. Вольові якості: дисциплінованість, дотримання правил; витримка; наполегливість; організованість; самостійність: прийняття рішень, здійснення й обґрунтування власного вибору, висловлення власної думки; ініціативність.</p> <p>2. Діяльність. <i>Гра</i> Участь у рухливих іграх-естафетах, режисерській грі, іграх-драматизаціях.</p>	<p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - з власної волі виконує правила, встановлені колективом; - самостійно організовує власну діяльність, обирає місце для роботи, визначає шляхи вирішення поставленої задачі, необхідні матеріали, прибирає за собою; - бере участь у домашній праці, виконує домашні обов'язки, розповідає про них; - здійснює вибір і пояснює його, усвідомлює його вплив на власне життя; - висловлює власне бачення на особисті, сімейні, шкільні питання; - формулює власну думку з приводу дитячої проблеми; - прагне доводити розпочату справу до кінця; - докладає зусилля заради досягнення мети; - відповідно до навчальної мети (в самостійній і спільній діяльності) здатен/-на долати труднощі, зберігати увагу й працездатність; - за допомогою дорослого планує власну діяльність, виставляючи пріоритети завдань і враховуючи час; - виявляє ініціативу та пропонує власні ідеї під час виконання діяльності. <p>Учень/ учениця:</p> <ul style="list-style-type: none"> - виявляє інтерес до змагань, хоче виграти, докладає для цього зусилля; - радіє власній перемозі та перемозі товаришів; - гідно приймає поразку, підтримує товаришів у разі їхнього програшу; - бере участь у театральних постановках, організованих іншими дітьми; - пропонує власні сюжети для театральної постановки; - виступаючи в ролі режисера, розподіляє ролі між учасниками дії; - використовує різні невербальні засоби для вираження емоційного стану героя; - під час розігрування сюжету, імпровізує.

Творча діяльність

Демонстрування уяви та фантазії.

Втілення в рухах образів уяви за власним бажанням.

Учень/ учениця:

- домальовує незавершені малюнки;
- вигадує історії, казки;
- самостійно вигадує ритмічні малюнки;
- показує тілом образи уяви;
- вигадує незвичні рухи відповідно до певного уявного образу;
- імпровізує під музику.

Соціальне Я

Міжособистісна взаємодія

1. Я у групі

емоційне зближення у групі, почуття довіри і захищеності

співпраця

навички емоційно-безпечної поведінки

Учень / учениця:

- почуває себе комфортно у групі;
- розповідає іншим у групі про себе, свої інтереси, важливі моменти свого життя;
- вміє словами передавати своє прихильне ставлення до інших;
- вибудовує доброзичливі стосунки з однокласниками;
- вміє знаходити хороше в собі та інших;
- висловлює власні судження з приводу поведінки інших дітей та дорослих;
- вміє домовитися, узгоджує свої дії з ровесником у спільній практичній діяльності;
- виражає бажання допомогти;
- наводить приклади із власного життя, яку допомогу надавав близьким-знайомим-незнайомим людям;
- демонструє здатність дотримуватися правил взаємодії із дорослими та ровесниками у спільній діяльності;

<p>допомога іншим</p> <p>повага до інших дружба</p> <p>турбота про інших</p> <p>добрі вчинки розуміння власних вчинків та вчинків інших</p> <p>2. Соціальні ролі розширення репертуару соціальних ролей</p>	<ul style="list-style-type: none"> - адекватно реагує на події, вчинки, результати діяльності інших членів групи; - намагається застосовувати самоконтроль у конфліктних ситуаціях; - співвідносить свою поведінку із поведінкою однолітків; - аналізує причину і наслідок своєї агресивної поведінки; - вміє запропонувати чи попросити про допомогу у знайомих дорослих чи ровесників; - вміє надати підтримку другові, пропонує йому свою допомогу і допомагає відповідно до ситуації; - виділяє в іншій людині її переваги і може висловлювати підтримку та схвалення вербальним або невербальним способом; - називає, як розпізнати повагу; - пояснює, які якості не притаманні дружбі; - вміє порадіти за друга; - пояснює, що означає бути турботливим, розповідає хто і як турбується про нього/ неї; - виконує працю, яка має на меті допомагати або опікуватися чи турбуватися про когось; - розповідає на тему «як я турбувався про близьких»; - розповідає, що означає турбуватися про молодших, про тварин, наводить приклади із власного життя - у грі бере на себе роль інших (дорослих, дітей, представників різних професій тощо); - в іграх-драматизаціях виконує ролі людей різних соціальних станів;
--	--

Рекомендована література:

1. Айрес Э. Дж. Ребенок и сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития / Э. Дж. Айрес. – М.: Теревинф, 2009. – 272 с.;
2. Бабяк О. О. Психологічні особливості міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР / О. О. Бабяк // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: науково-методичний збірник [за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої. — К., 2011, —Випуск 2. — С. 6–15
3. Бабяк О. О. Особливості когнітивного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із затримкою психічного розвитку в шкільній групі / О. О. Бабяк // Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання. — 2013. – №3 (67). — С. 26–30.
4. Бабяк О. О. Формування поведінкового компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР в шкільній групі / О. О. Бабяк // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови [за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої]. — К., 2013.—Випуск 4.—Частина 1.— С. 103–113.
5. Бабяк О. О. Проблема міжособистісних стосунків у підлітків із затримкою психічного розвитку в шкільній групі / О. О. Бабяк // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: «Педагогіка та психологія: актуальні питання наукових досліджень». —Київ. —2013. — С. 131 – 132.
6. Бабяк О. О. Формування афективного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР в шкільній групі / О. О. Бабяк // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови [за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої]. — К., 2013. —Випуск 4. —Частина 2.— С. 29–40.
7. Бабяк О. А. Проблема межличностных отношений у подростков с задержкой психического развития в школьной группе / О. А. Бабяк // Педагогика и психология: научно-методический журнал Казахского Национального педагогического университета им. Абая. — Алматы. 2013. — №2. — С.85–88.
8. Бабяк О. О. Формування когнітивного компонента міжособистісних стосунків у підлітків із ЗПР в шкільній групі / О. О. Бабяк // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: науково-методичний збірник [за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої]. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — Випуск 5. —С. 167–175.
9. Бабяк О. О. Формування міжособистісних стосунків школярів із ЗПР в шкільній групі / О. О. Бабяк // Гуманістична парадигма в спеціальна освіта: наука і практика: зб. тез за матеріалами Всеукр. науково-практичної on-line конференції [за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої, Н. О. Макаручук]. – К. : Тов. «Поліграф плюс», 2015. — С. 62–64.
10. Барташнікова І.А., Розвиток уяви та творчих здібностей у дітей 5-6 років: навчальний посібник / І.А. Барташнікова, О.О. Барташніков, - 2-е вид., переробл. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 64 с.;
11. Белополюская Н. Л. Психологическая диагностика личности детей с задержкой психического развития. Изд. 2-е, испр.

- / Н. Л. Белопольская. – М.: Когито-Центр, 2009. – 192 с.;
12. Глозман Ж.М. Нейропсихология детского возраста: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Глозман Ж. М. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 272 с.;
 13. Истратова О.Н. Справочник психолога начальной школы (2-е изд.) / О.Н. Истратова, Т.В. Эксакусто. – Ростовн/Д: «Феникс», 2004. – 448 с. (Серия «Справочники»);
 14. Каменщук Т.Д. Особливості формування просторових уявлень як однієї із складових психічної діяльності дітей в нормі та з порушеннями у розвитку / Т. Д. Каменщук // Актуальні питання корекційної освіти. - 2012. - Вип. 3. - С. 332-344. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apko_2012_3_42.pdf;
 15. Психология детей с задержкой психического развития. Хрестоматия: сост. О.В. Заширинская. — СПб.: Речь, 2003. — 432с.;
 16. Семенович А.В. Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте. Метод замещающего онтогенеза: Учебное пособие / А.В. Семенович. – 3-е изд. – М.: Генезис, 2010. – 474 с.;
 17. Татаринцева А.Ю. Куклотерапия в работе психолога, педагога и логопеда / А.Ю. Татаринцева. – СПб.: Речь, 2007. – 102 с.;
 18. Урунтаева Г.А. Практикум по детской психологии: Пособие для студентов педагогических институтов, учащихся педагогических училищ и колледжей, воспитателей детского сада / Г.А. Урунтаева, Ю.А. Афонькина: под ред. Г.А. Урунтаевой. - М.: Владос, 1995. – 291 с.;
 19. Чистякова М.И. Психогимнастика / М. И. Чистякова; под ред. М. И. Буянова. - 2-е изд. - М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. - 160 с.;
 20. Эмоциональное развитие дошкольника: пособие для воспитателей дет. сада / [А. В. Запорожец, Я. З. Неверович, А. Д. Кошелева и др.] ; под ред. А.Д. Кошелевой. - М.: Просвещение, 1985. - 176 с.

